

לזין קיפניס והזמר העברי אליהו הכהן

פ ת י ח ה

לפני כשנתיים נתגלה בארכיון בית הספר „בצלאל“ בירושלים מכתב שנשלח בראשית שנת 1909 על ידי נער בן 14 1/2 מן העיירה אושומיר ברוסיה, ובו בקשה להתקבל ללמודים במוסד. מכתב זה הוא מסמך מיוחד במינו במבנהו ובתוכנו. בנוסח בלתי שגרתי בעברית משובחת ורהוטה, מתובלת בהומור דק, העלה הכותב הצעיר על פני שמונה עמודים, בכתב יד קאליגראפי שרובו מנוקד ומחורז, את נימוקי בקשתו. פתח בהצהרת אמונים לציון, על פי מיטב המסורת של שירי ציון באותם ימים – אך בהבדל אחד: הוא כלל בה התחיבות אישית מפורשת לעלות ארצה:

ציון-ציון ארץ הצביו!

איך לקחת נפשי שבי?

...הן מימי לא ראיתך,

מעודי הן לא חזיתך,

...ותשובה לא אשאל מאתך על זו השאלה:

פי בעצמי אבא אליך אחרי הגולה!...

לאחר שגולל בפרוטרוט את תולדות חייו וכישוריו - לא ויתר אפילו על ציון גדול הנדוניה שהובטחה לו אם רק ישאר בגולה - פנה אל מנהלי המוסד במלים נרגשות שנימתם ממש תחינה:

בצלאל, בצלאל, הן בצל אל היית!

עניי הן שמעת גם ראית!

האוכל בצלך הנעים לחסות?

התוכל איזה דבר למעני עשות?

המקום יש לי בין כל בניך?

האזכה גם אני להגוס תחת כנפיך?

אנא 'בצלאל' מהר נא השיבני!

אנא מין מצולה הוציאני, חלצני!

בהגיעו לסוף המכתב חשש כנראה הנער הכותב שמא אין בהם די, בדברי השיר והפרווה, כדי לשכנע. ככלות הכל, „בצלאל“ בית אולפנה לאמנויות הוא. ישב, אם כן, והוסיף ציור למכתב: נער טובע בים הזועק לעזרה, ומנגד סירה („בצלאל“) הבאה להצילו ...

ואם לא ניחשתם, עדיין, על המכתב חתום לוין קיפניס. ארבע שנים לאחר מכן, בהיותו בן תשע עשרה קם ועלה ארצה, ובשנה הבאה תמלאנה שבעים שנה לשיבתו הרצופה בארץ. על כך אבקש לומר מקצת שבחו בפניו.

לוין קיפניס נימנה עם אותה תנועה לא גדולה אך מופלאה של מפלסי דרך, שבימי שורתו של השלטון התורכי העזו לעלות ארצה ולהשתקע בה לאורך ימים ובלתי תנאים מוקדמים. אף פעם לא יהיה זה מיותר לשוב ולהזכיר עובדה היסטורית אחת שלקחה ספק אם הופק. בשנים 1862 עד 1914, שנות העלייה הראשונה והשנייה, נעזרה בעם היהודי תנועת הגירה רבת ממדים שכמותה לא ידע לפני כן. במרוצת דור אחד עזבו למעלה משני מליון יהודים את תחום מושבם בארצות מזרח אירופה, שבהם ישבו דורות לא מעטים, ויצאו לחפש להם בית חדש בארץ חדשה. תשעים ושבעה מכל מאה מהם פנו מערבה, לארצות הברית של אמריקה, לקנדה ולארגנטינה, או שטו נגבה לדרום אפריקה ולאוסטרליה. רק קילוח דיק מן הנחשול האדיר הזה טיפסף מזרחה אל ארץ האבות ונטה בה את אהליו. מיעוט נחשוני זה שסימן את ראשית המפנה בקורות הישוב היהודי בא"י, כלל אנשים שבמעשם זה היו חריגים בין בני קהילתם ומתלי מעט בקרב עמם. כאז - כהיום, שיבת ציון לא היתה נחלת הכלל אלא צעדם של היוצאים מן הכלל.

אחד מאלה היה לוי קיפניס, שלא בידי הוריו או זקניו הובל ארצה, אלא בזמנתו ומכוח רצונו השכים לבוא ואחר כך העלה בעקבותיו את הוריו ובני משפחתו. בהסברו אתנו כאן היום, בחנוכת המרכז לספרות ילדים הנושא את שמו, ברכתו לו קודם כל כאיש העליה השנייה, וזו אך מקדמה.

שירי ילדים בא"י - מאימתי?

לוי קיפניס איננו ראשון משוררי הילדים בארץ.

ביצניה של שירת ילדים עברית בארץ ישראל החלו להופיע עוד בשנות השמונים והתשעים למאה שעברה. יוצריה היו ראשוני המורים והמחנכים של ילדי העליה הראשונה, זאב יעבץ בכפר יהוד ובירושלים, יהודה גרזובסקי (גור) בעקרון ובזכרון-יעקב, יצחק אפשטיין בצפת, בראש פינה ובמטולה, שמואל לייב גורדון (של"ג) כיפו - כל אלה היו מבשרי שיר הילדים העברי בא"י. אליהם נוספו דו" יודילוביץ, אריה לייב הרוביץ, שמחה וילקומיץ, נח שפירא ואחרים שליקטו, עיבדו ותרגמו משירת נכר והכינו רפרטואר שירי ראשוני בשפה העברית לגני הילדים ולבתי הספר העממיים.

אסופה עברית ראשונה של שירי ילדים יצאה לאור בירושלים בשנת תרס"ה (1904) בעריכתם של דוד ילין וח. ל. זוטא. במקראות „בן עמי“ היפואיות הירבה ש. בן ציון לשלב שירים מקוריים ומתורגמים לילדים, ובספר השירים שהוציא א.צ. אידלזון לבתי הספר של חברת עזרה (ירושלים תרע"ב-1912) נכללו עשרות שירי ילדים שלוקטו ממקורות שונים ונדפסו על מגנינותיהם.

עם זאת לא ארץ ישראל כי אם מזרח-אירופה היתה אז מרכז היצירה של שירת הילדים העברית. מווארשה, מאודיסה ומווילנה, מבתי ההוצאה המפורסמים של „תושיה“ ו„מוריה“, הגיעו ארצה אסופות שירים עבריים לילדים פרי עטם של אהרן רוזנפלד, נח פינס, אהרן לובושיצקי, פסח קפלן, אברהם מ. פיורקו ואחרים. בעתונות הילדים העברית, שגם היא מרכזה תיה בגולה, החלו להתפרסם בכורי שירי הילדים של האריות שבחבורה - ח.ב. ביאליק, ש. טשרניחובסקי, זלמן שניאור, יעקב שטינברג ויעקב כהן. המעלעל בשירי ילדים אלה ימצא שנופה המושלג והמיוער של אירופה שימש השראה למחברי השירים יותר מאשר המולדת החמסנית החשופה והמסולעת שבמורת. שירו של טשרניחובסקי „השלג הראשון“ נלמד כמעט בכל גן ילדים ובית ספר עממי בארץ בעשור הראשון של המאה, והוא הושר בהתלהבות ממש כאילו ירדו פתיתי שלג בכסלו מנהג שנה בשנה על כל הר וגבעה בארץ. להווי הארץ ישראלי החדש שהחל או להרקם במושבות כמעט ולא היה הד בשירים. פה ושם בעגת הרחוב החלו צצים שירים ראשונים עם רמזים „מזרחיים“ שבדרך כלל היו שמות מטעמים שהפיצו רוכלי שוק.

שירי הילדים בא"י ערב מלחמת העולם הראשונה ואחריה

כאשר עלה לזין קיפניס ארצה בשנת 1913, כלל כבר רפרטואר שירי הילדים בשפה העברית מאות אחדות של שירים. לפחות למאתיים מהם חוברו או הותאמו מנגינות. אף-על-פי כן עובדה היא שרק מעטים מהם חיו כזמר בפי הילדים. רובם נותרו גנוזים בין עלעלי ספרי הלימוד וה"כריסטומתיות". לדוגמא – שירון „הזמיר” (1903) שהיה קובץ שירי הילדים הנפוץ ביותר בעולם היהודי בראשית המאה, כלל כמאה שירים, אליו צורף נספח „טעמי זמרה” ובו תוי מנגינות לכי-70 שירים, אחדות מקוריות ואחרות שאולות מיצירות גדולי המוזיקה – בטובן, מוצארט, שומאן ואחרים. אולם רק בודדות זכו להיות מושרות בפועל, אף כי גם המלים וגם הלחנים נכתבו בידי יוצרים מוכרים ומכובדים.

לא היתה, איפוא, בצורת כמותית של שירים בעברית לילדים. בכל זאת לא מצא השפע היחסי של השירים מסילה ללב הגננות ולא ענה על ציפיותיהן. מאין חומר מקורי מתאים לצרכיהן נטו הללו להיעזר יותר ויותר בחומר לועזי, והחלו לשדל סופרים ומורים לתרגם עבורם שירים גרמנים וצרפתיים. אם לא הצליחו בכך – אילתרו הן עצמן עיבודי-תרגום חובבניים והתאמות-לחן חפזות. לא אחת היה הרפרטואר בכל גן ילדים פרי יזמתה של הגננת שניהלה אותו.

העידה חיה ברוידא-ברנר, מן הגננות הראשונות בארץ, על הנעשה בגני ירושלים ופן:

“אחרי השתדלויות והפצרות של הגננות תורגמו לעברית, על ידי מתרגמים שונים, שירים גרמניים (עד השנים האחרונות תרגומים בלתי מוצלחים) והושמו בפיות הילדים עם מנגינותיהם.”¹

יזמות אלה עוררו תחושת אי שביעות רצון ומנה גדושה של בקורת עצמית בקרב מורים וגננות. “יותר מדי גרמניות כגנינו”² – התאוננה לאה ניימן בעשור השני למאה, אחרי שהיא עצמה ביהלה את גן הילדים העברי הראשון ביפו (בשנת 1903) על טהרת השירה והשפה העברית. לא היתה זאת ביקורת על איכות השירים או הלחנים אלא על עצם ההיזקקות ליפת באהלי שם. “נפש הילד דורשת את מזונה מן המקור ואנו מפטמים אותה בנעימות צרפתיות וגרמניות” – קבלה הגננת תרצה קטינקא-גורביץ. “יוכנס נא איש זר אל גן גרמני, מיד יווכח מתוך הרוח שבשירה כי גרמנים קטנים הם אלה השרים. הגרמניות מבצבצת מתוך כל צליל. יבטה נא מישהו למצוא כגננו, על פי השירה, למי אנו שייכים! לכליבו יחשבנו, רק לא לעברים. מספר הנעימות העבריות בטל בין האחרות.”³

¹ “גננו” – חוברות לחנוך הפעוטות, הוצאות התאחדות הגננות, ירושלים, חוברת א', אב תרע"ט, עמ' 100.

² שם, עמ' 104.

³ שם חוברת ד-ג, עמ' 59.

באזירה זו עמדה ראשית פעילותו של לוי קיפניס, ואותה, מסתבר, התכוון לשנות בהדרגה ובשיטתיות. כבר משנתו הראשונה בארץ החל להתמסר לשני נושאים מרכזיים ביצירתו: טיפוח תשתית של שירי ילדים לגיל הרך ועיצוב זמר חג עברי חדש. בעודו תלמיד ביה"ס "בצלאל" קשר קשרים עם בית המדרש לגננות בהנהלתה של חסיה פיינסור-סוקניק שנוסד באותם ימים (1914) ושכן בבית-העם הירושלמי בצד גן הילדים הדוגמאי: "מן הרגע הראשון לקח את לבי המראה הנלבב של התינוקות בין צוות הגננות, ונעשיתי אורח קבוע בגן". כעדותו, עשה ימים כלילות עם גננות ותיקות ומתחילות, והעמיד לרשותן רפרטואר חדש של שקרים עבריים, משחקי שיר אגדות וסיפורים. בחג החנוכה תרע"ה, בימי מלחמת השפות, כתב את הזמר הראשון שלו, "בס חנוכה":

חֲנֻכָּה, חֲנֻכָּה.

ספרי נא לי מעשקה!

[משמיע את השיר]*

היה זה שירי-משחק שהשתתפו בו שמונה ילדים, כנגד שמונה נרות, ושמש אחד. כל נר שח בתורו על בס חנוכה, ומקהלת ילדים השמיעה בסוף כל בית את הפזמון החוזר. ביסוד הלחן עמדו צלילי "מעוז צור", שמסביבן רקם המלחין הירושלמי א.צ. אידלזון תוספות ועיטורים בהתאמה לתנועות המשחקים. השיר נדפס לראשונה בלוח קור שהוציא אז קדיש יהודה סילמן בירושלים.

כעבור זמן קצר, בעצם ראשית ימי מלחמת העולם הראשונה, ירד לוי קיפניס מירושלים ליפו והחל לשתף פעולה עם המורים הותיקים ישי אדלר וש.ח. ברכוז בהוצאת ה"ספריה הקטנה לילדים". במסגרת זאת ערך לוי קיפניס שתי חוברות של "מזמורים לילדים", שאמנם לא היו חלק מן הסדרה אך יצאו באותו פורמט כס קטנטן. החוברת הראשונה יצאה לקראת חג החנוכה תרע"ו (1916) וכללה 13 שירי ילדים, מתוכם 6 היו משל לוי קיפניס.⁴ אחד מהם, "בחנוכה" התפרסם עד מהרה ברחבי הארץ לאחר שהולחן בידי המורה לזמרה בגמזיה "הרצליה", הכינא קרצ'בסקי:

נרות דולקים, נרות דקים

על כל הלון ברחוב.

אורים בורקים, אורים זפים

בשמייתתכל לרב.

[משמיע את השיר]

⁴ באחדים מהם בחר לעצמו שמות הסתר: ק. לוי, בן פסח ש"ץ.

*ההוצאה לוותה בהדגמות מוזיקליות מתקליטי שיריו של לוי קיפניס.

שני שיריו המולחנים הראשונים של לוי קיפניס היו, איפוא, שירי חנוכה. "חולשתו" לחג זה עוד עתידה היתה להיחשף ביתר בהירות במרוצת יובל השנים לאחר מכן, כאשר שירי החנוכה העבריים הנפוצים ביותר בארץ ובעולם היהודי היו פרי עטו.

שתי החוברות "מזמורים לילדים"⁵ נדפסו בעת מצוקה ולא הותירו משקע רב בזמר העברי. לבד מהשיר "בחנוכה" הלחין חנינא קרצ'בסקי מאותה חוברת שיר בוטף של לוי קיפניס "אלהו סב שלנו" שהיה נלמד בשעורי הזמרה בגמנזיה ונתפרסם בזכות האסופה "צלילי חנינא".⁶

נאמן למטרותו המשיך והתמיד לוי קיפניס בפרסום שירי חג. בשנת תרע"ט הוציא סדרה של ארבע חוברות שירים ומעשיות לחגי ישראל תשמה "לכבוד יום טוב".⁷ בחוברת הראשונה הופיע לראשונה השיר "חנוכה יפהפיה". תוך זמן קצר נצמדה לו מנגינה שחלקה הראשון הושאל מתוך "שיר הרועה" מן האופרטה "שולמית" מאת גולדפאדן, ואליו נספח שובל צלילי מקומי שהוסיף לו המחבר עצמו מניגון ששמע בלדותו. היה זה, איפוא, שירו השלישי של לוי קיפניס לחנוכה:

חֲנֻכָּה יִפְהַפְּיָה

נִתְּנָה לָנוּ אוֹר,

מִסְפֶּרֶת הִיא, מְשׁוֹרְרֶת הִיא

עַל חֶפֶז וְעַל דְּרוֹר.

[משמיע את השיר]

אי אפשר להעריך נכונה את תרומתו של לוי קיפניס לזמר הילדים העברי ללא התייחסות למעורבותו הפעילה בכל הנעשה בגני הילדים. משוררי ילדים באותה עת הסתפקו בכתיבת השירים ולכל היותר

חוברת שלישית הוכנה לדפוס אך לא יצאה לאור בגלל הגירוש מתליאביב, בשנת תרע"ז.

"צלילי חנינא" - אוסף מנגינות שחברו, עובדו או הותאמו ע"י חנינא קרצ'בסקי, הוצאת הגמנסיה העברית "הרצליה" תליאביב תרפ"ז.

"לכבוד יום טוב" - הוצאת מרכז המורים בא"י, חוברת ראשונה - חנכה תרע"ט, יפו; חוברת שנית - טו בשבט תרע"ט, יפו; חוברת שלישית - פורים תרע"ט, יפו; חוברת רביעית - פסח תרע"ט, ירושלים.

דאגו גם להדפסתם ובוזו ראו את מלאכתם גמורה. לוי קיפניס לא הסתגר בחדרו מאחורי שולחן הכתיבה. משחשלים את כתיבתו של שיר החל לטרוח בכל השלבים ההכרחיים עד שיהיה השיר מופק ממיתרי קולם של הילדים. ראשית – דאג להתאים לו מנגינה, או למצוא מישהו המכיר מנגינה מתאימה לשיר, או לשדל מלחינים להלחינה, ואלה לא היו רבים בעת ההיא. משנמצאה המנגינה יצא אל גני הילדים והחל ללמד את השיר עד שהשתגר.

מספרת תרצה קטינקא: "ספר שירים גרמני היה אתנו והיינו מתרגמות כל שיר אשר היה דרוש לנו. לאחר זמן מה באו לוי קיפניס עם שיריו וסיפוריו המקוריים ושמחנו לקראתו שמחה אמיתית. הוא היה הראשון בזה, וזכות זאת תעמוד לו תמיד. שיריו עם המנגינות של א.צ. אידלזון וח. קרצ'בסקי היו לנו למקור חיים בגן. לא היה לנו פסנתר וגם מנגנות לא היו בגן. היינו מתאספות, הגננות המעטות, וקיפניס היה מלמד אותנו לשיר את השירים החדשים. וזכרת אני מה רבה היתה שמחתנו לקראת שיר החנוכה: "חנוכה יפהפיה", כי קושי מיוחד היה לנו לפני כל חג בחפשונו אחר שירי חג. הספר הגרמני לא הספיק לנו חומר כזה".⁸

תרע"ט-תרפ"ג – תקופת המפנה

שנת תרע"ט היתה שנת מפנה ביצירתו של לוי קיפניס ותחילת פעילותו האינטנסיבית בתחום הזמר, שתוצאותיה, כפי שיסתבר מיד שינו באופן קיצוני את התוכן, ההרכב והתפוצה של שירי הילדים בארץ.

עם הסתלקותו של השלטון התורכי באו ימים טובים לישראל. ההצהרה הבריטית על הקמת בית לאומי לעם היהודי בא"י נטעה תקוות גדולות. ריח עצמאות מדינית נישא באויר, ועימו תחושה של גלי עליה הקרובים להגיע. ארבעה שירים שכתב לוי קיפניס באותה עת, שיקפו את האוירה האופטימית ששררה בישוב. האחד הוא השיר "המשיח", שנכתב בעקבות שירי יעם יהודי, והושר בפי כל כאילו גאולת העם

והארץ עמדה על הסף:

לראשונה? בא אליהו.

זה הנביא, שליח אל:

בא, יתקע תקיעה גדולה:

"הנה הולך הגואל!"

המשיח הנה בא

היךד, היךד הנה בא!

[משמיע את השיר]

מפי המורה הירושלמי מטות (מאטעס) שמע לראשונה את שיר העם היהודי הזה "או משיח וועט קומען" ולאוחו ניגון כתב-עיבד את המילים.

⁸ "הד הגן" – שנת ב', תרצ"ו, חוברת ה-1, עמ' 56.

הימים היו ימי מפנה. שערי הארץ נפתחו לעלייה רבתי. חיים וייצמן הפציר ביהודי העולם לעלות.
"עם ישראל - אייכה?" - שאל. אט אט קהלה לזרום העלייה השלישית, ולאחר הפסקה ארוכה בת שש
שנים, שבה פחתה אוכלוסית הארץ היהודית, נראו עולים חדשים מסתובבים כחוצות ככובעי קאסקט.
השיר שביטא יותר מכל את הרצון הלאומי באותה שנה, היה שירו של לוי קיפניס "עורה ישראל":

עורה, עורה, עורה, עורה.

עורה, עורה ישׂראל!

עורה, עורה עור עם סגולה!

הקשיכה נא! הקשיכה נא!

בשמי שמים קול שופר המנסר.

הו, שורו נא, הו שורו נא!

צל הקרים נאו רגלי המבשר!

[משמיע את השיר]

שיר זה סחף מעגלי רוקדים בעיר ובמושבה והדביק גם את יושבי המאהלים הלכנים שפשטו בעמק
כיונים. את הלחן הביא אל קיפניס ירוחם דב ורדימון, יליד ירושלים ודור המישי בארץ (לימים הבעלים
של קולנוע "אלנבי") ששלח ידו מפעם לפעם גם בהלחנה. לדבריו חיבר סבו את הלחן ומפיו הוא שמע
אותו לראשונה, בירושלים, מפוזם כניגון חסידי. כאשר השמיע ורדימון את הניגון ללוי קיפניס, הפציר
בו לכתוב מילים מתאימות "עם הרבה ריישים", כמנהג הרוסים שהרבו לגלגל את האות ריש בקריאות
העידוד שלהם (אורררר!), ומכאן יסתבר מדוע הירבה קיפניס לחזור על המילה "עורה" בשיר זה.
למרבה הצער לא חודש שיר זה באמצעי התקשורת שלנו, גם לא הופק מחדש באולפני החקלטה, ואני
מתנצל על שחיקות ההקלטה מלפני כיוכל שנים.

השיר השלישי מאותה שנה, "המעפילים", זכה בתהילה שלא נתכוון לה מחברה. הענין החל בטיול
למדבר יהודה ולים המלח שערכו חברי קבוצת "המכבי" בירושלים. המסלול היה ארוך וקשה, והטיפוס
על ההרים הכביד על המטיילים עד כי לרגלי אחד הצוקים התלולים נעצרו חסרי אונים ורק שלשה
הצליחו להעפיל לפסגה והמחבר בתוכם. א.ל. סוקניק, ביקש את לוי קיפניס להנציח
את רשמי הטיול בשיר לכת, וכך אמנם עשה.⁹ אלא שכונות לחוד ותוצאות לחוד. עד מהרה יצא השיר
מגדר שיר טיול והפך להיות המנונה של תנועת ההעפלה, אם כי נכתב חמש עשרה שנה לפני שהחלה ...

⁹ השיר פורסם לראשונה בעתון הספורט "המכבי" חוברת א' ניסן תרע"ט, ירושלים, עם תוי לחנו של א.צ. אידלזון.

שלש מנגינות הולחנו לשיר, בזו אחר זו. ראשון נרתם למלאכה שושבינו המסורתי של קיפניס בשירים רבים באותם ימים – המורה והמוזיקולוג הירושלמי א.צ. אידלזון. בעקבותיו הלך המלחין התל-אביבי פואה גרינשפון, מחלוצי תעשיית החלילים בארץ, ואחריו גיסה כוחו חנינא קרצ'בסקי ונטל את הבכורה. לחנו שלו בקלט והתפשט וצילילי קודמיו נשכחו. דומה כי שיר לכת זה הוא גם היום אחד השירים המקובלים ביותר במצעדים ובטכסים ממלכתיים וספורטיביים.

אֵל ראש הָהָר! אֵל ראש הָהָר!

הַדָּרֶךְ מִי יַחֲסֵם לַפְּדוּיָי שְׂבִי?

מַעֲבֵר הָר, הֵן זֶה מַקְבֵּר,

רוֹמְזוֹת לָנוּ אֶרֶץ צְבִי:

הַעֲפִילוּ!...

[משמיע את השיר]

את רכיעיית שירי התקווה שכתב קיפניס בשנת שחרור הארץ מעול התורכים, השלים השיר "תקות ישראל". הוא היה המוקדם שבין הארבעה, ונכתב על פי פיוט עבריידי שהיה מושר בעיירת הולדתו של קיפניס אושומיר: "ווען וועט קומען אונזער משיח? גואלד! גואלד! ווען וועט הער קומען" – קיפניס תרגם-עיבד את השיר והתאימו לאותה נעימה.^{א9}

יְבֹא אֲדִיר וַיִּגְאֲלוּ,

יְבֹא אֱלֹהֵי וַיְבַשְׂרוּנוּ.

וַמָּה יְבַשֵּׁר לָנוּ י-

כִּי יְבֹא מְשִׁיחַ צְדָקָנוּ.

יִשְׂרָאֵל... יוֹם גִּילָה, יוֹם רִינָה

יוֹם דִּי צָהָה, יוֹם חֲדָה

גִּילָה, רִינָה, דִּי צָהָה, חֲדָה

הַלְלוּהָ!

[משמיע את השיר]

^{א9} השיר התפרסם לראשונה ברדפת מקהלת הבמה העברית בירושלים תרע"ח.

בראשית שנת תרע"ט ניגש קיפניס למפעל הכינוס הראשון בתחום הספרות הגננית: הוצאת כתב העת "גליונות לגננות".¹⁰ אחת לשבועיים, לערך, הוציא לאור גליון בן שני עמודים שכלל סיפורים, חזיונות, משחקים ושירים לילדי הגן.

למעשה היה זה מפעל הלוצי של איש אחד. בעצם ידו כתב קיפניס את המשתתפים הגליונות הראשונים ושיכפל אותם בהקטוגראף.¹¹ אחר כך הגיע להסדר עם דפוס רפאל חיים הכהן בירושלים לפיו יוצאו הגליונות הבאים בדפוס, אך תנאי אחד התנה: הוא עצמו יסדר את האותיות, כדי לחסוך בהוצאות. את המלים והתווים של כל השירים המשיך לכתוב ולצייר על גבי דפים ששוכפלו בהקטוגראף וצורפו לגליונות המודפסים. דפים סגולים אלה כהו ונטשטשו עם כל שכפול, שכן תהליך זה היה יעיל רק למספר עותקים מצומצם, והדבר חייב חזרה על התהליך כולו. חודשים רבים עשה קיפניס ימים כלילות בבית הדפוס, כעדותו של ידידיה אדמון (גורוכוב), והוציא לאור במשך כשנה וחצי ארבעים גליונות.

צרוף התווים לשירים היה חידוש בארץ. מחוץ לחוברות אחדות של אידלזון,¹² כמעט כל השירונים והדפרונים שנדפסו עד אז בארץ לא כללו תווים. את התווים ל"גליונות לגננות" הגיה אידלזון ובעצתו הם נרשמו מימין לשמאל, ולא כמנהג המוזיקאים משמאל לימין - למען יוכל הקורא העברי לקרוא בשטף את המלים שמתחת לתווים.

אולם עיקר החידוש ב"גליונות לגננות" היה הופעתו של מדור מיוחד לשירי חג. באמן למגמתו מראשית צעדיו בארץ, כיוון ועשה קיפניס לטיפוחה של שירת החג, וכינס באסופה זו ששה עשר שירי חג שאותם כתב בארץ בשנים 1914-1920. ראוי להדגיש כי שני הקבצים הגדולים והחשובים ביותר של זמר עברי,

¹⁰ "גליונות לגננות" מאת לוי קיפניס. גליונות א' עד מ'. הוצאת "ועד החינוך" בהשתתפות "התאחדות הגננות", ירושלים, תרע"ט-תר"פ.

¹¹ תהליך שיכפול שהיה מקובל בארץ לפני הסטנסיל והמולטיליט. העקרון היה מבוסס על שימוש במשטח ג'לטין שעליו הודקו גליונות שנכתבו בדיו מיוחדת של תותמות, ומשנספגה הדיו בג'לטין הונחו בזה אחר זה גליונות לבנים וקלטו מעט מדיו זו. שיטה זו היתה נהוגה בארץ עוד במאה שעברה, ובה השתמשו הביוליים כאשר הוציאו לאור בראשון לציון בשנת תרמ"ד את הגליון הראשון והיחיד של כתב העת שבועד להיות שבועון הביוליים.

¹² "שירי ציון" - מחברת א' ו'ב', חיבר אברהם צבי בן יהודה, ירושלים אתתל"ח לחרבן.

עד לאותה עת, קובץ "הזמיר" של נח פינס¹³ ו"ספר השירים" של אידלזון¹⁴ הכילו בתוכם מאות אחדות של שירים – אך לא יוחד בהם מדור של שירי חג ומועד. יחיאל היילפרין, מראשוני הגננים העבריים, אמנם ליקט שירי חג לילדים בחוברתו "זמירות ישראל"¹⁵, אך היו אלה פיוטים ומזמורים מסידור התפילה ולא זמרת חג חדשה לילדי דור חדש. יצחק קצנלסון בגולה ולוין קיפניס בארץ-ישראל היו הראשונים שהקצו מדור מיוחד לשירי חג באסופות ובמקראות שהוציאו, ובכך העשירו את הרפרטואר בתחום זה.

ב"גליונות לגננות" ניכרו הישגים ראשונים בשדה ההלחנה המקורית לילדים, ואף כאן זכות גדולה עומדת לו ללוין קיפניס בדירבון היוצרים. רוב המנגינות לשירי הילדים המקוריים נכתבו לפי פנייתו המפורשת ובהשתדלותו המתמידה. הוא שגייס מלחינים ויוצעי לחן שבסביבתו הקרובה כדי לעטר את שיריו במנגינות. כמחצית מתוך 76 שירי "גליונות לגננות" הולחנו בידי מלחינים ארץ-ישראליים. זו היתה התקדמות רבת משמעות בהשוואה לנתח המקורי הדל יחסית שנכלל בקבצי הזמר העברי שיצאו לפני כן בארץ ובעולם. להלן סיכום השירים על פי מקור לחניהם ושמות מלחיניהם:

מחברי המנגינות המקוריות ב"גליונות לגננות" ומכסת שיריהם	מיון מקורות לחני "גליונות לגננות"
16 דוד מערבי	17 לחן ממקור גרמני
15 א.צ. אידלזון	16 לחן עממי ¹⁶
4 יוסף מילט	1 לחן ממקור רוסי
1 שמואל שפירא	5 לחנים ממקור בלתי מזוהה
1 "שץ" (לוין קיפניס)	37 לחנים מקוריים חדשים
37 ס"ה	76 ס"ה

בחלנת הרכב השירים מצביעה על גיוון רב בנרשאים ובאופני הביצוע שלהם. מן הטבלה הבאה ניתן ללמוד עד כמה הורחב המאגר השירי שהעמיד כתב עת זה לרשות הגננות, לצרכים המעשיים

¹³ "הזמיר" – שירי ילדים לזמרה ולמקרא מאת נח פינס, הוצאת מוריה, אודסה, תרס"ג.

¹⁴ "ספר השירים" – קבץ שירים עבריים לגני ילדים, לכתבי ספר עממיים ותיכונים, חבר אברהם צבי אידלזון, ברלין וירושלים, הוצאת חברת העזרה ליהודי גרמניה, תרע"ב.

¹⁵ "זמירות ישראל" – קבץ שירים דתיים בשביל גני ילדים ובתי ספר מסודרים ע"י יחיאל היילפרין, ורשה תרע"ד.

¹⁶ בדרך כלל ניגונים יהודיים ממזרח אירופה.

חלוקת שירי "גליונות לגננות" לפי מדורים

16 שירי חג	2 שירי דקלום
15 שירי זמר	18 שירי משחקי-מעגל ותנועה
8 שירי לכת	3 שירי משחקי-אצבע
6 שירי התעמלות	3 שירי משחקי-כדור
5 שירי מחול	

משירי "גליונות לגננות" נזכיר במיוחד שני שירים שהתפשטו בגני הילדים. האחד הוא השיר "קריעת ים סוף", שיר לחג הפסח שאותו חיבר לויין קיפניס בראשית ימי מלחמת העולם הראשונה. השיר מתאר חילופי דברים בין משה ובני ישראל על רקע יציאת מצרים והוא הושר ושוחק לפי הוראותיו של לויין קיפניס¹⁷:

משה:

חושו נא, חושו נא,

דרך ים המים!

בני ישראל:

הה, משה בן עמרם,

הן נטבע במים!

[משמיע את השיר]

את השיר כתב קיפניס לשעור לדוגמא שנתנה תלמידת הסמינר לגננות בירושלים, צפורה רוזמן - ביום טרופין, והמורה לזמרה א.צ. אירלזון התאים לה ניגון יהודי עתיק מן ההגדה של פסח, שהושר בא"י עוד באמצע המאה שעברה במילות הפיוט "אדיר הוא יבנה ביתו בקרוב".

לראש השנה לאילנות תר"פ כתב קיפניס את השיר „לשנה טובה שקדיה"¹⁸. בהירושו הלשוני "שקדיה" התכוון קיפניס להבדיל בין הפרי, שקד, והעץ - שקדיה¹⁹. שם זה נקלט חיש והחל להופיע

¹⁷ "גליונות לגננות" גליון ששי, שיר י"ב, פסח תרע"ט.

¹⁸ שם, גליון עשרים ושבעה, שיר נ"ה, שבט תר"פ.

¹⁹ קיפניס לחם על הירדשה של מילה זו והתפלמס קשות עם יהודה גרובסקי שהתעלם ממנה במילונו אף-על-פי שהשתרשה.

בשירים עבריים אחרים לט"ו בשבט²⁰ ובשפה המדוברת. שנה לפני כן, כבש את הלב שיר של קיפניס לט"ו בשבט "רוחות קרות עוד טרם"²¹ שהושר על פי מנגינה של המלחין מוצארט בכל גני הילדים. עתה ביקש את אידלזון להלחין מנגינה מקורית לשירו "לשנה טובה, שקדיה" ואמנם עד מהרה הצטרף גם שיר זה לאוצר השירים החדשים של ט"ו בשבט, אם כי החידושים "חרובה" לעץ החרוב ו"תמרה" לעץ התמר לא נעכלו כל כך בלשון הבריות.²²

לשנה טובה, שקדיה!

ויתן לך אלהים:

גשם טוב, שפע טל,

שמש אור, רוח קל!

חן, חן, חן, ילדים!

הא לכם שקדים!

[משמיע את השיר]

משרי המשחק התפרסם במיוחד השיר "חידת הפרחים"²³ שעובד מגרמנית בלחנו של מוצארט:

בְּיַד פְּרָחֵי פּוֹרֵחַ,

אֵךְ אֵל תְּבִיטוּ בּוֹ;

וְרַק עַל פֵּי הַרִים

קְרָאוּ נָא לִי בְשֵׁמוֹ.

24

²⁰ "השקדיה פורחת" שירם של ישראל דושמן ומנשה רבינא וכן שירו של יחיאל היילפרין "שקדיה". זו הוכחה שגם אם במילונו של גור לא הופיעה ה"שקדיה" - הרי שבשפה המדוברת ה"שקדיה" פורחת.

²¹ פורסם ב"לכבוד יום טוב" חוברת שנית, יפו, ט"ו בשבט תרע"ו.

²² כך הציע את המלה "תפוחה" לציון עץ התפוח, והסתמך על מקור מפורש בתלמוד שבו נזכר העץ בשם זה. ובכלל - כאותה עת ניסה קיפניס להנהיג חידושים רבים בשפה העברית כתחומים רבים. למשל הציע לבטל את השון השמאלית וטען שגם במקורות יש כתיב מסור-משור, סכין-שכין, והציע להסתפק כס'. ועוד הציע לבטל את האותיות הסופיות שאינן קיימות לרבריו בשום שפה אחרת לכד מן הערבית. במגמת פישוט זאת נהג גם בעת סידור ה"גליונות לגננות" בדפוס וביטל את ה"שוא נח" בניקוד השירים.

²³ "גליונות לגננות" חוברת תשיעית, שיר י"ט, אייר תרע"ט.

²⁴ בשיר המודפס נכתב הנוסח "הגידו לי שמו", ואילו מתחת לתוי השיר ששוכפלו בהקטוגראף וצורפו לאותו גליון, נכתב "קראו נא לי בשמו", ללמדך תהליך שקיפניס התמיד בו - להגיה את שיריו מהעתקה אחת למשניה. כעבור זמן הכבידה תופעה זו, שכן שיר שנשתגר בפי הכריות בנוסח אחד הודפס לאחר מכן בנוסח אחר - מתוקן ואולי גם משופר - אך לא מוכר.

ומשירי גינת הירק, שערוגותיה קישטו את גני הילדים בירושלים, התחבב במיוחד "שיר המלפפון הירוק":

מלפפון צמח בָּנָן.

מלפפון ירוק.

וטוב וְחָם הָיָה לוֹ שֵׁם-

מלפפון ירוק.

[משמיע את השיר]

25

בקיץ תר"פ²⁶, לאחר צאת החוברת הארבעים, פסקה הופעתם של הגליונות לגננות וחודשה רק כעבור תשע שנים במתכונת של שנתון מורחב יותר, גם הפעם בעריכת לויץ קיפניס. ואולם הגלגול הראשון של כתב עת גנניזמתי זה ייזכר כאחד מציוני הדרך בהתהוותו של שיר הילדים הארץ ישראלי.

"שירים לבית הספר"

בחנוכה תרפ"א (1920), חדשים אחדים לאחר הפסקת "גליונות לגננות", הצטרפה לרשימת מפעלי היחיד של לויץ קיפניס פעילות נוספת. הפעם לא נועדה לגני הילדים אלא לתלמידי בתי הספר. גליונות גליונות החל קיפניס להוציא לאור את מיטב שירי התקופה מעט בחירי המשוררים ובכירי המלחינים. 52 שירים יצאו לאור בט"ו גליונות²⁷ במשך חצי שנה. הוא נטל משיריהם של ביאליק, טשרניחובסקי, ז. שניאור, פייכמן, יעקב כהן, קי.י. סילמן, ש. בן ציון, יעקב שטינברג, יחיאל היילפרין, יצחק אלתרמן, יצחק קצנלסון, בנגינותיהם של אידלסון, קרצ'בסקי, גרינשפון, מערבי, מילט ואחרים. 17 שירים היו מפרי עטו או בעיבודו.

הפעם עמד על הוצאת התוים בדפוס. על כן רכש מן הכנסיה הפרנציסקנית בירושלים סימני תוים

²⁵ שם, גליון אחד עשר, שיר כ"ד. המלים מלפפון ירוק גיתנו במקור בתוך סימני חזרה מוזיקליים לציון שיש לחזור עליהם פעמיים. גם זה מחידושו של קיפניס שתר אחר סימנים פשוטים ומוכרים שימנע חזרה על על מלים שוב ושוב.

²⁶ הגליונות הופיעו ללא ציון תאריך. ניתן לקבוע במשוער את מועד הופעתו של כל גליון באשר תוכנו הותאם לארועי לוח השנה.

²⁷ שירים לבית הספר - חוברת א' גליונות א'-ה' ירושלים תרפ"א, דפוס י. היילפרין

60 עמוד

חוברת ב' גליונות ט'-ז"ה ירושלים תרפ"א, דפוס רפאל חיים הכתן

גם כאן נצמד לויץ קיפניס לעקרונותיו ומאן לציון את המספר 15 באותיות ט"ו אלא בצורה שנראתה לו פשוטה ומובנת מאליה - ו"ה.

לדפוס²⁸, וכעצמו עמד וסידר את התוים תחילה בדפוסו של י. היילפרין²⁹. ואח"כ בדפוס רפאל חיים
הכהן³⁰. קיפניס היה, איפוא, המלקט, העורך, המממן, הסדר, המגיה, המעטר, המו"ל והמפיץ של
"שירים לבית הספר", שהיו הקובץ היחיד של זמר עברי שיצא לאור בארץ מאז שנת תרע"ב (1912),
עם תוים.

בדפי שירון זה³¹ התפרסם לראשונה שירו של לוי קיפניס לל"ג בעומר בלחנו של דוד מערבי:

קשתנו על שכמנו,

דגלנו רם ביד!

ליצר חביבנו

נלך גדול וקט.

היום ל"ג בעמר!

[משמיע את השיר]

בקובץ "שירים לבית הספר" נרמזת תופעה שכיחה מאד בזמר העברי שניתן לכנותה "נדידת מנגינות"
או "גזל מנגינות". הגה כך היא מתרחשת: שיר זוכה במנגינה ומושר בה. כעבור זמן נפרדת המנגינה
מן השיר שהודבקה אליו מלכתחילה ו"בנחרת" לה מלים של שיר אחר ואליו היא נצמדת. תוך זמן קצר
משתגר ומתפשט השיר החדש והגלגול הקודם נשכח ונזנח, כתהליך עממי שאינו ניתן לשליטה. לפנינו
שתי דוגמאות מתוך "שירים לבית הספר":

דוגמא ראשונה - המלחין א.צ. אידלזון זמזם פעם באזנו של לוי קיפניס מנגינה חסידיית, בתקוה
שיביץ את הרמוז. כעבור יום חזר אליו קיפניס עם מילים המותאמות למנגינה זו. כך נולד שיר הבכורים
הראשון לחג השבועות:³²

²⁸ הפרנציסקנים עמדו להוציא אז סידור תפילה עם תוים ונאותו למכור לקיפניס את סימני התוים.

²⁹ סידור התוים בדפוס היה מורכב ומכביד. כל תו הצריך צרוף של חלקים אחדים, ונוסף על כך "העקרון העברי"
של תוים מימין לשמאל, לא הקל על המלאכה.

³⁰ גליונות החוברת הראשונה עלו גרש (גרוש) וחצי גליון. גליונות החוברת השנייה - גרש אחד בלבד. מסתבר
שהיה היתה דפלציה בישראל. ראוי לציין שהגליונות נדפסו בהידור רב על נייר משוכח וצבעוני, בגווני כחלחל,
וורדרד וצהבהב.

³¹ שם, חוברת ב' גליון ט'.

³² שם, חוברת ב' גליון י'.

מפאת ירון, מהר גלעד
גולשים באים אנשי מעמד.

שיר זה נפוץ כהרף עין בכל הארץ, לאו דוקא כשיר חג אלא בעיקר כשיר התעמלות. גרם לכך צבי נשרי,
המורה להתעמלות בגמזיה "הרצליה" בת"א, ששילב את השיר כפריט קבוע בשעוריו.

כעבור זמן חיבר קיפניס שיר חדש לחג החנוכה והתאים אותו לאותה מנגינה חסידיית, בתקווה שישירו
את שני השירים באותו לחן. השיר החדש מוכר לנו:

סביבון – טוב, טוב, טוב!
חֲנֻכָּה הוא חג טוב!

התוצאה היתה שהשיר החדש לחנוכה השתלט באופן מוחלט על המנגינה ותוך זמן קצר הכניע והשכיח
את הנוסח הקודם. הרי זו ראייה כיצד משורר גזור כמו ידיו פסק דין של גניזה על פרי עטו.

דוגמא שנייה – המורה והמלחין יוסף מילט חיבר מנגינה יפה לשירו של לוי קיפניס "באחרית הימים":³⁵

אדם מזרח, הבקר אור,
יול, כל פרח נרד ונמור.

השיר לא נקלט וכמעט שלא הושר. כעבור זמן קצר כתב המשורר יצחק קצנלסון את "שירת הקוצרים":

נפל נפלה תוך השדה
שירת קוצרים האדירה.

לחנו של מילט נדד אל שירו של יצחק קצנלסון, וכצרוף חדש זה זכה הלחן להתפשט בארץ בשירת צוותא
ובפי מקהלות. דוגמא זו מאפיינת את מלחמת הקיום של המנגינה לשרידותה.

שיר נוסף שהתפרסם בזכות "שירים לבית הספר", בשני קולות, היה השיר שכתב לויז קיפניס, על פי שיר רוסי, למנגינה של מוצרט:³⁴

פרש כנפיך, ערב,
עלי שקד וניר;
לך שלום נריעה,
לך נשירה שיר!

"גגנו"

בתקופת "גליונות לגגנות" ו"שירים לבית הספר" ערך לויז קיפניס את כתב העת "גגנו"³⁵ ופירסם בו שירים נוספים משלו ומשל אחרים. באכטניה זו ארז את המלחין הירושלמי אידלזון שכתב רשימה על שירי גן ובה התייחס לסוג שירי הילדים הראוי להישמע בגן, תוך הסתייעות בדוגמאות אקטואליות דאו. הוא ביקר את הנטייה לשאול מנגינות גרמניות, אך הוציא מכלל זה את מנגינותיו של מוצרט שהתאים קיפניס לשיריו ("רוחות קרות", "פרש כנפיך ערב", "ביד פרחי פורח") "משום שהגאונות עומדת להן ומלמדת עליהן זכות".³⁶

15 שירים של לויז קיפניס, לילדים, הופיעו בכתב עת זה עם תוי המנגינות, ומהן התפרסם השיר "אורחים לחג":³⁷

יום טוב לנו, חג שמח,
ילדים, נגילה נא!
לסקתנו כא אורח:
אכררם אבינו, כרוך הקא!

³⁴ שם, חוברת ב' גליון י"ב.

³⁵ "גגנו" – הוצאת לחנוך הפעוטות בגן הילדים ובבית אם. הוצאת התאחדות הגגנות בהסתדרות המורים בא"י. חוברות א'-ת', תרע"ט-תרפ"ב, ירושלים-יפו.

³⁶ שם, חוברת א' עמ' 46, אכ תרע"ט.

³⁷ שם, חוברת ד-ה, עמ' 78, ניסן תרפ"ב.

השיר הושר בלחנו של עורך הדין היהודי מרוסיה מרדכי מרק וורשבסקי, שכתב שיר לשמחת תורה בניגון זה – וילדי הגנים התברכו בשיר סוכות נוסף שהצטרף אל אחיו המעטים מאד. בהתמדה, צעד אחר צעד, הלכה, איפוא, ותפחה רשימת שירי החג הארץ־ישראליים בעידודו של לוי קיפניס.

“מחרוזת”

גולת הכותרת של מפעלי לוי קיפניס בעשור הראשון לשהייתו בארץ (1913-1923) היא הוצאת אסופת השירים והמשחקים “מחרוזת”³⁸. ככל שניתן לעקוב אחר תולדות הזמר העברי בעת החדשה זהו, כמדומני, הקובץ הראשון שיוחד כולו לשירים עבריים מקוריים לחג, למועד ולעונות השנה. דורות רבים נתפש המושג שירי חג ומועד כלקט של פיוטים ומירות מן הסידור והמחזור. בקובץ זה הובא רפרטואר עברי, ארץ־ישראלי, חדש של שירי ילדים שנכתבו בארץ, יועדו לילדי הארץ והיו טבועים בחותם נופה, אקלימה, צמחייתה ופירותיה של הארץ.

שבעים שירים כונסו ב”מחרוזת”. כולם פרי עטו של לוי קיפניס. חלקם הופיע לראשונה ב”גלינות לגננות”³⁹ ועתה, כעבור ארבע שנים, “זמירות אלה רובן חיות בפני ילדי א”י זה שנים מספר” כעדות המחבר כדברי הקדמתו לספר. לא היה זה, אם כן, מצבור של שירים מודפסים שמעולם לא נעתקו מן הדפים אל מיתרי הקול, אלא זמר פעיל, מוכר ומושר בגני הילדים ובבתי הספר שלאט לאט החל לחדור לבתים ולצאת לרחוב ולשכונה. אין לשכוח שבאותו דור למדו הורים מפי ילדיהם זמר עברי מהו. בימים שמקלטי רדיו לא עמדו בבתי וגרמופונים היו אחד במושבה ושניים בעיר, היו ילדים הגנים ובתי הספר אמצעי ההפצה העיקרי של שירה עברית חדשה. הם שבו יום יום מן הלימודים ובפיהם זמירות חדשות בשפת הארץ. במידה מסויימת “מחרוזת” לא חידשה רפרטואר אלא שיקפה והשלימה רפרטואר קיים. כאן נדפס לראשונה השיר “גינה לי” בלחנו של דוד מערבי:⁴⁰

גינה לי גינה לי, גינה חביבה!

כל צמח בה צומח

כל פרח בה פורח

גינה לי, גינה לי, גינה חביבה!

[משמיע את השיר]

³⁸ “מחרוזת” – זמירות ומשחקים לגן הילדים ולבית הספר מאת לוי קיפניס, הוצאת “אמנות” – פרנקפורט על נהר מיין 1923, עמ’ 177.

³⁹ כשער “מחרוזת” צוינה הערה כי “המהדורה הראשונה בשם גלינות לגננות יצאה בירושלים”.

⁴⁰ השיר נדפס קודם לכן בגנני א’ עמ’ 60 אב תרע”ט, עם תוי מנגינתו של א.צ. אידלזון, אך הלחן שנקלט והתפשט היה זה של מערבי.

הקובץ "מחרוזות" הולק לשתי חטיבות: ימות הגשמים וימות החמה. בכל חטיבה פרקים אחדים לפי לוח השנה. ב"ימות הגשמים" – ששה מדורים: סתיו, חנוכה, חורף, חמשה עשר בשבט, פרחים, פורים. ב"ימות החמה" – שבעה מדורים: אביב, פסח, ל"ג בעומר, שבועות, קיץ, סוכות, שבת.

רבים הם שירי הטבע והנוף ב"מחרוזות", ביניהם שירי גינת הירק ופרחי הר וגיא. מכין שירי הפרחים התפרסם במיוחד "שיר הרקפת" שאותו כתב על פי צילוי השיר "מרגניות" ("מארגאריטקאלאך") של זלמן שניאור.⁴¹ למנגינה עממית יהודית זו, שמקורה במזרח אירופה, כתב זלמן שניאור שיר אהבה, ואילו לוי קיפניס הסתפק בשיר טבע חורפי:

מתחת לסלע צומחת לפלא

רקפת נחמדת מאד;

שמש מזהרת נושקת, עוטרת,

עוטרת לה כתר נרד!

[משמיע את השיר]

הופעת "מחרוזות" נסמנת שלב נוסף בהרחקת החשפעה הלועזית – בעיקר הגרמנית – משירי הילדים בארץ. כאן השיג קיפניס תוצאה מצויינת אפילו בהשוואה לקבצי הזמר העברי שהוא עצמו הוציא שנים ספורות לפני כן, לא כל שכן לעומת קבצי זמר שליקטו אחרים ובהם היו הלחנים הזרים דומיננטיים.

מתוך 70 מנגינות שירי המחרוזות – רק 4 הן לועזיות (3 של מוצרט ואחת של הופמן). היתר – 42 מנגינות היו פרי עטם של מלחינים ארץ-ישראליים ו-22 מנגינות יהודיות עממיות.

חתימתו המתמדת של קיפניס להרחבת הנתח המקורי בזמר העברי ויזמתו האישית – הם שגררו מלחינים מקומיים אל כבשון היצירה. על יוסף מילט השפיע להלחין 13 משירי המחרוזות, ביניהם "שיר הרוח" שנתקבל בהתלהבות:

רוח הרוח, קל כנפים,

עופה עופה לשמים!

עופה עופה אל תגם,

עננים קבא משם;

כל ענן יברק ברק,

גם ירעים בקול תקן.

⁴¹"מרגניות" – רומנס נכתב בתרע"ב. ראה זלמן שניאור – "חזיונות" הוצאת "הספר" ברלין התרפ"ד עמ' י"א.

המקום השני בין מלחיני "מחרוזת" שמור לא.צ. אידלזון - 11 מנגינות ואחריו דוד מערבי - 10 מנגינות, שמואל שפירא - 4 מנגינות, י. ורד - הוא ירוחם דב ורדימון - 3 מנגינות, חנינא קרצ'בסקי ופואה גרינשפון מנגינה אחת כל אחד.

גם מן המנגינות העממיות היהודיות צמחו ועלו שירי חג עבריים נוספים. לחג החנוכה הוסיף וכתב קיפניס שיר חדש, ללחן הסידי:

מי זה הדליק נרות דקים
ככוכבים פרום?
יודעים גם תינוקות רכים
פי חגכה היום!

בין שירי חג השבועות כלל את שירו "מתן תורה" בלחן עממי ובמדור "פורים" הוסיף קיפניס את שירו "חג פורים", גם הוא בלחן עממי:

חג פורים, חג פורים,
חג גרול הוא ליהודים!
משכות, רעשנים, זמירות ורקודים!

[משמיע את השיר]

לסיכום - אל הקובץ "מחרוזת" לא נאספו כל שירי החג שהיו מושרים אז בארץ, גם לא כל שירי החג של קיפניס⁴². עם זאת, מי שייסקור את המלאי של שירי החג שהושרו בארץ בשנת 1923 וישווה אותו אל זה שהיה קיים שנים ספורות לפני כן, ידע להעריך את תרומתו של לויץ קיפניס לתמורה המכריעה בזמרת החג הארץ-ישראלית. היתה זאת "המתפכה השקטה" שבמשך ארבע שנים, מתרע"ט עד תרפ"ג, עיצבה את המחזור הראשון של שירי חג ומועד שנכתבו בארץ. שירים אלה המשיכו להיות מושרים בכל בית בישראל מאז ועד היום, זה כששים שנה, והיו לבסיס ללא-ניידי בזמר העברי.

לדוגמא - לא נכללו כאן השירים "חנוכה חנוכה" ו"בחנוכה" ("נרות דולקים, נרות דקים").

השנים 1923-1928 היו שנות הפוגה בפעילותו של לויץ קיפניס בתחום הזמר העברי. בראשיתה של תקופה זו הוא שהה בגרמניה והשתלם במלאכת יד. לאחר שהוציא לאור בגרמניה את "מחרזת", "לקבר אבות" ו"אלף בית", שב קיפניס ארצה והתמסר להוראת מלאכת יד בבית המדרש למורים ולגננות ע"ש שבוהל או בידי נח פינס. עוד בשהותו בגרמניה השלים קובץ בוסף של שירי חג עם ציורים של זאב רבן (כדוגמת "אלף-בית") – אך הוצאת הספר לא יצאה לפועל אלא כעבור ארבע שנים לאחר שזכויות הספר נמכרו למו"ל אמריקאי, בשנת 1928 יצא הספר לאור בניו יורק בשם "תגינור"⁴³, בהוצאה מהודרת מאד עם ציורי צבע עתירי גוונים של זאב רבן. 13 שירים נאספו בו, שיר יחיד לכל חג ומועד, ושיר פתיחה אחד הסוקר בזה אחר זה את חגי השנה על פי הלוח. הספר יצא לאור בהוצאה מצומצמת ונחסף בקהילה היהודית באמריקה. רק עותקים בודדים ממנו הגיעו ארצה. לספר לא נספחו תוים והוא לא הצמיח מנגינות חדשות. בכל זאת ייזכר כקובץ השני של שירי חג עבריים, לאחר "מחרזת". חלק מן השירים נדפס כבר קודם לכן, וחלק ראה כאן אור לראשונה. בין אלה נציין את השיר הידוע של קיפניס לראש השנה שהופיע כאן בגלגולו הראשון, עדיין ללא לחן:

שְׁנֵה הַלְכָה, שְׁנֵה בָּאָה
אֲנִי בְּפִי אֲרִימָה:
אֵל, נָא תֵן שְׁנֵה טוֹבָה
גַּם לְאִבָּא גַּם לְאִמָּא!

רק כעבור עשר שנים שינה קיפניס את נוסח השיר והתאימו לרוח הימים – תקופת הנוטרות⁴⁴. בראשית שנת 1939 הלחין נחום נרדי את השיר, ומאז היה לשיר המרכזי של ראש השנה, בפי ילדים ומבוגרים כאחד.

⁴³"תגינור" – ספר תמונות. צייר זאב רבן "בעלאל" ירושלים, חרוזים מאת אברשי⁴⁵. הוצאת מילר-לין ניו יורק 1928.

⁴⁴השיר התפרסם בהוברת, 18 שירים מאת נחום נרדי" – תרצ"ט.

⁴⁵אבי-שי הוא שם הסתר של לויץ קיפניס.

בשנת תרפ"ט (1929) נפתח מחזור פעילות שני של לויזן קיפניס כתחום הזמר העברי. התחדשה הופעתם של הגליונות לגננות⁴⁶, בעריכתו, והוא המשיך במגמת ההעשרה של רפרטואר שירי הילדים ובפרט שירי החג.

באותה תקופה החליטו מחלקת החינוך של הועד הלאומי והקרן הקיימת לישראל לחדש את מסורת הבאת הביכורים בחג השבועות. בגני הילדים ובבתי הספר הונהגו חגיגות ביכורים. יזמה פרטית של גבנת⁴⁷ הולידה את שיר הביכורים הנפוץ והאהוב ביותר מאז, פרט עטם של לויזן קיפניס וידידיה אדמון:⁴⁸

סלינו על כתפנו,

ראשינו עטרים.

מקצות הארץ באנו,

הבאנו בבורים.

[משמיע את השיר]

מיהודה, משומרון, מן העמק והגליל!

שיר זה היה "להיט" בגנים לפי כל קנה מידה. הצלחתו הדהימה את מחבריו, כעדותם. קיפניס העביר לאדמון שירים נוספים שלו - גם אם הולחנו קודם לכן בידי אחרים - ואמנם עד מהרה התפשט בגנים משחק החזיון "אליעזר ורבקה" של הצמד קיפניס-אדמון:

אליעזר:

נצרה טובה, יפת עינים,

הטי כרן, השקיני מים!

רבקה:

שתה, אדוני, כדי לפניך

אחר אשאב גם לגמליך!

⁴⁶ "גליונות" - ספורים ושירים לגן הילדים, עשרה ספרים - הוצאת מרכז התאחדות הגננות בא"י בעריכת לויזן קיפניס, תליאביב תרפ"ט-תש"ט.

⁴⁷ הגננת גב' לאה רוטרשטיין התגוררה בביתו של המלחין ידידיה גורוכוב (אח"כ אדמון). ביזמתה פנתה אל קיפניס בבקשה לכתוב עבור גן הילדים שלה שיר בכורים, ומשנתרצה - העבירה את השיר לשכנה המלחין שנאות לכתוב מנגינה. היא למדה ולימדה לראשונה את השיר.

⁴⁸ "גליונות" ספר ראשון תרפ"ט עמ' 48-43.

⁴⁹ שם 56-53.

באותה שנה החל שיתוף הפעולה של קיפניס עם המלחין הפסנתרן נחום נרדי. שירם המשותף הראשון היה "מי יבנה בית בתל-אביב", שיר שהפך למעין המנון לעיר תל-אביב אם כי רק הבית הראשון התייחס לתל-אביב ואילו יתר הבתים הוקדשו לתל-חי, לראשון-לציון ולרחובות.

מי יבנה בית בתל-אביב?

אנחנו החלוצים נבנה את תל-אביב!

הבו חומר ולבנים

ונבנה את תל-אביב!

[משמיע את השיר]

שיר זה היה, איפוא, במקורו שיר ילדים אך הושר ונרקד על ידי זקנים וטף. קיפניס קרא לו בכותרת המשנה "אורה" לילדים, כנסיון לחדש מילה עברית מקורית לריקוד "הורה".

שיר משותף שני לצמד קיפניס-נרדי הוא "משחק פורים" – משחק חזיון לחג הפורים שנועד לקבוצת ילדים גדולה, עם תפקידים מיוחדים לליצן, לאחשוורוש, לאסתר, למרדכי ולהמן. השיר זכה להצלחה רבה.

ציל, ציל, צליל!

מצנפת לי וגדיל!

אל יקום איש ממקומו,

משחק פורים מתחיל!

[משמיע את השיר]

עשרות שירים כתב קיפניס בשנים פורייות וגדושות פעילות אלה שבין תרפ"ט לתרצ"ו. בזה אחר זה יצאו לאור השירים החדשים, וקיפניס יצא ללמדם בגנים ולמשש את הדופק שמא יש נקודות תורפה בשירים וחספוסים שצריך להחליק. רבות העדויות של מורים וגננות החושפים את תרומתו החשובה ומעורבותו הפעילה בחיי גן הילדים.

בשנת תר"ץ (1930) הוסיף קיפניס לרשימה הארוכה של שירי חנוכה, פרי עטו, שיר גוסף - „שימו שמן“

בלחנו של המלחין היהודי א. זיטומירסקי;⁵²

⁵⁰ שם, עמ' 24-21.

⁵¹ שם, עמ' 32-25.

⁵² שם, ספר שני עמ' 16-13 תר"צ.

שימו שָׁמֵן, שָׁמֵן זֵית.

נרות הדליקו, וזו אנר בבית!

[משמיע את השיר]

דור חדש של מלחינים צעירים שזה מקרוב עלו ארצה ביקש להצטרף אל רשימת מלחיני שיריו של קיפניס. קיפניס הוכר אז כמשורר "אופנתי" בגני הילדים ובציבור הרחב, והלחנת שיריו סייעה למלחינים אלה לבסס את מעמדם בתחום הזמר העברי. מנשה רבינוביץ (אח"כ רבינא) הלחין סדרת שירים ("אוטו אוטו", "עת לטעת") שמהם נקלט במיוחד שיר המשחק "אליעזר והגזר":⁵³

מי רוצה, רוצה לשמע

מעשה בגזר!

נרע אותו בגן הנרק

סבא אליעזר.

המלחין מרדכי זעירא, שעשה אז את צעדיו הראשונים בתחום ההלחנה, הלביש בצלילים את שירו של קיפניס "בר כוכבא" שהושר מדי שנה בחגיגות ל"ג בעומר – האמנם ייעלם שיר זה מנופנו המוזיקלי בעקבות אופנת שבירת המיתוסים בעת האחרונה?⁵⁴

איש קִיָּה בִישָׁרְאֵל

בֶּר כּוֹכְבָא שְׁמו.

איש צְעִיר, גְּבַה קוֹמָה,

עֵינֵי זָהָר לוֹ.

באותן שנים כתב ופירסם קיפניס עשרות רבות של דקלומים, שילדי הגנים ידעו אותם על פה ובגרו עם זכרונם. לא מעטים מהם זכו בסופו של דבר להתחבר אל מנגינה מקורית או שאולה ובכך נצטרפו לתחום הזמר. בין אלה זכור במיוחד שיר "הצבעונים" שהוצמד אליו לחנו של פראנץ שוברט מתוך "חמישית הטרוטה":

⁵³ שם, עמ' 23-24.

⁵⁴ שם, עמ' 59-62.

מז לא נביר אותנו
פרחי הצבעונים?
גם קתר. גם נביע
יש לנו אדמונים.

55

בראשית שנות השלושים החלה לקום בארץ תעשיית התקליטים. נוסדה חברת הקלטה מקומית, וזמרי הארץ, מקצועיים וחובבים כאחד, יצאו לבירות העולם לתור אחר אלפני הקלטה שינציחו בקולם את קסמי זמרת המזרח. תליאביב הכפילה והשלישה את אוכלוסיתה, ובחגיגות ומצעדי חג החלו להישמע שירים ופזמונים לא רק בביצוע תזמורות ומקהלות אלא גם מתוך רמקולי הגרמופונים שהוצבו על מרפסות הבתים.

לוי קיפניס לא הירפה משירי חג החנוכה. בשנת תרצ"ה כתב שיר ילדים חדש לחג זה והצמד ברכה צפירה ונחום ברדי נטלו על עצמם את הפצתו בעולם. ברדי, מלחינו של השיר ופסנתרן מחונן, ליווה את ברכה צפירה במסעם לארצות הברית ובשנת 1937 הקליטה חברת "קולומביה" את השיר "לביבות" בביצוע צמד זה. אלפים רבים של תקליטי שיר זה נמכרו בארץ ובעולם היהודי תוך פרק זמן קצר, ובקול ירושלים המנדטורי נשמע מדי שנה קולה הצלול והצח של ברכה צפירה בשיר ילדים זה:⁵⁶

קמח, קמח מן השק
שמן, שמן מן הכד –
תנקה היום,
חג נעים, נחמד!

מגורמניה עלה ארצה בשנת 1934 המלחין הצעיר דניאל סמבורסקי. כבר בשנתו הראשונה בארץ נרתם בידי קיפניס להלחנת שיר בוסף מפרי עטו – גם הפעם שיר חג, גם הפעם שיר חנכה:⁵⁷

⁵⁵ שם, ספר שני עמ' 55-56 תרצ"ז, וראה גם שם, ספר שני עמ' 11 תרצ"ח.

⁵⁶ שם, ספר רביעי עמ' 1 תרצ"ה.

⁵⁷ שם, עמ' 3.

נר לי, נר לי,
נר לי דְּקִיק,
בְּחִנְקָה –
נרי אַדְלִיק.

[משמיע את השיר]

יצחק אדל, המורה למוזיקה בסמינר למורים וגננות ע"ש לוינסקי, שהוא האכסניה של "מרכז לויין קיפניס לספרות ילדים", היטה גם הוא שכסם בהלחנת שירי לויין קיפניס, מאז עלה ארצה בשנת 1929. הוא נטל את "תפילת הגשם", שִׁיר שכתב קיפניס בשנת 1920 על פי מנגינה עממית⁵⁸, והעניק לו לחן חדש שנשא חן בעיני הילדים ונישא מגרונם:

"גֶשֶׁם, גֶשֶׁם!
נֶאֱנַח שְׂרָה מַחֵם;
"גֶשֶׁם, גֶשֶׁם!"
מִתְחַנֵּן כְּגֵן כְּלֵי דָם.

אם לא היה די במכסת שירי החנוכה של קיפניס שהוזכרה עד כה, נשלם מעגל המחזור השני של שירי הילדים והחג שחיבר בשנים תרפ"ט-תרצ"ו, בשיר המשחק "חג הנצחון"⁵⁹ שכתב לצלילי האורטוריה "יהודה המכבי" מאת הנדל. תמלילים אחדים נכתבו בעברית לצלילי "שיר הנצחון" המפורסם מאורטוריה זאת: "הבו גודל לגיבור", ו"הנה הוא בא". אך כל אלה היו תרגומים מן הליברטו. קיפניס בחר לכתוב שיר ברוחו שלו ונמנע מלתרגם. כך התפשט שיר המשחק בגנים במילותיו:

הִבֵּה נְרִימָה
נֵס וְאַבְרָקָה –
יָחַר פֶּה נְשִׁימָה
שִׁיר הַחִנְקָה!

בשנת תרצ"ו (1936) נשלם איפוא מחזור פעילות אינטנסיבי שני של קיפניס שהניב עשרות רבות של שירים שמטבע הדברים לא אוכל להקיפם במסגרת זו אלא באיזכור הכולטים שביניהם. ילד שגדל בגן

⁵⁸ ראה "מחזות" עמ' 9.

⁵⁹ "גליונות" – ספר חמשי, עמ' 3-1, תרצ"ו.

ילדים ארץ־ישראלי בשנים תוססות אלה הוקף במחרוזות זמר בכל חג עברי כפי שלא זכה לכך ילד עברי לפניו. חלקו של קיפניס בטיפוח תשחית זו היה מכריע ורב משמעות. במסגרת תפקידיו המרוכבים כמנהל התיאטרון לילדים, בעורך "הגליונות לגננות", "גננו", "הד הגן" – כל אלה הבטאוניס המרכזיים של התאחדות הגננות – וכמורה בסמינר למורים ולגננות, דירבן והשפיע טובה על הרחבת מאגר הזמר העברי שעמד לרשות ילדי הגנים ובתי הספר ודחיקת ההשפעה הזרה שהיתה בתחום זה בראשית צעדיו. דוגמא לכך הוא השיר "שעון בין חיל" שאותו כתב קיפניס עוד בשנת 1919⁶⁰ ע"פ שיר גרמני ובלחן גרמני שהיה שגור אז בפי הגננות. בראשית שנות הארבעים, בימי מלחמת העולם השנייה, ביקש קיפניס את המלחין משה וילבסקי לכתוב לשיר מנגינה עברית חדשה. השיר נכלל בהצגה "הדובון והזאב השודר", בלחנו החדש והקליט של משה וילבסקי, ומכאן התפשט לכל הארץ, הוקלט מפי זמרות וילדים והיה מן השירים המבוקשים ביותר בתוכניות "כבקשתך לשירים עבריים" ב"קול ירושלים" של שנות הארבעים. מי יזכור היום את הלחן הגרמני שבדחק?

איזה שעון בין־חיל?

אשר איננו נח!

ביום וגם בליל

דופק, דופק הוא כך:

טיק טק, טיק טק...

[משמיע את השיר]

הרצאה זו לא נתכוננה להיות כתב סיכום על פעילותו של לוי קיפניס בשדה הזמר העברי. ביקשתי לסרוק את תרומתו העיקרית לאוצר השירים העבריים ולחשוף ציוני דרך אחדים במסלול שבחר בו. לא בזכרו כאן עשרות השירים החדשים שפירסם בשירוניהם של אידלסון, לונץ ואחרים, והזמירות שפוזר בשפע בכתבי העת לילדים. הגעתי בסקירה זו עד ראשית שנות הארבעים ואקוה להשלימה ולהרחיבה בעתיד.

⁶⁰"גליונות לגננות", הרע"ט-ת"פ גליון ל"ח.